

Τι απέγιναν οι «φτωχοί πολίτες» του σωκρατικού *Ευθύδημου*;

Ο λαός ως κοινωνική πραγματικότητα αλλά και ως έννοια συμβολική είναι μια πραγματικότητα και μια έννοια πανάρχαια, αμφιλεγόμενη, ετεροκαθορισμένη και συγκεχυμένη. Λέμε λόγου χάρη «ο ελληνικός λαός». Λέμε «τα λαϊκά στρώματα». Αμέσως έχουμε έναν ετεροκαθορισμό: με τον όρο «ελληνικός λαός» εννοούμε, όπως όλοι γνωρίζουμε, το σύνολο του πληθυσμού που κατοικεί στον συγκεκριμένο ελλαδικό χώρο, που μιλά την ελληνική γλώσσα, που φέρει μια συγκεκριμένη πολιτισμική παράδοση, γραπτή και προφορική. Κάτι αντίστοιχο εννοούμε και με τον όρο ελληνική κοινωνία. Κι εδώ ο νους μας πηγαίνει στον πληθυσμό των πόλεων και των χωρικών οικισμών στην ολότητά τους, χωρίς τοπικές και κοινωνικές διακρίσεις.

Αντίθετα, ο όρος *λαϊκά στρώματα* δεν ανακαλεί στη μνήμη τον ελληνικό πληθυσμό στο σύνολό του αλλά ένα μέρος του: εκτός από τα αγροτικά στρώματα, έρχεται στο νου μας το εργατικό δυναμικό όλων των κατηγοριών, υπάλληλοι κάθε είδους, πτυχιούχοι, μισθωτοί, σπουδαγμένοι με δουλειές του ποδαριού. Σε αυτές τις κατηγορίες θα πρέπει να συνυπολογίσουμε σε σημαντικό ποσοστό τους μετανάστες, και τους περιθωριακούς. Αυτές οι υποκατηγορίες, συσπειρωμένες σε ευέλικτες συλλογικότητες, συνιστούν τις λεγόμενες «εθνικές ομάδες»¹. Αυτά λίγο πολύ είναι γνωστά.

Ας γυρίσουμε όμως για λίγο προς τα πίσω, αρκετά πίσω, κι ας ακροαστούμε ένα διάλογο. Βρισκόμαστε στην Αθήνα του 5ου αιώνα. Ο αρχαίος φιλόσοφος Σωκράτης πηγαίνει στο εργαστήριο ενός Αθηναίου που κατασκευάζει χαλινάρια, σε ένα *ηλιοποιείον*. Εκεί συγχάζει ο Ευθύδημος, νεαρός Αθηναίος, εύπορος και *φανατικός για γράμματα*². Ο φιλόσοφος τον ακολουθεί και συζητά μαζί του για πολλά θέματα. Μεταξύ άλλων τον ρωτά: «Επειδή προετοιμάζεσαι να διακυβερνήσεις μια πόλη που έχει δημοκρατικό πολίτευμα, είναι φανερό βέβαια ότι γνωρίζεις τι είναι δημοκρατία». «Ασφαλώς και γνωρίζω», απαντά ο Ευθύδημος. Ο Σωκράτης προχωρά την

¹ Η Ευαγγελή Ντάτση είναι κοινωνική ανθρωπολόγος.

κουβέντα: «Νομίζεις λοιπόν ότι ξέρεις τι είναι δημοκρατία, αν δεν ξέρεις τι είναι δήμος;» «Βεβαίως», απαντά ο Ευθύδημος. «Και τι πιστεύεις ότι είναι δήμος»; συνεχίζει ο φιλόσοφος, για να πάρει την απάντηση: «Οι φτωχοί πολίτες βέβαια»³.

Η απάντηση του Ευθύδημου γενικά ήταν εύστοχη και διαχρονική. Ο αρχαίος δήμος λοιπόν, που σήμερα αποκαλούμε λαό χωρίς να ξεχνούμε ότι «Η χρονική διάσταση του παρελθόντος βρίσκεται στην καρδιά της έννοιας λαός»⁴ είναι οι φτωχοί, είναι οι εξηρημένοι οικονομικά και οι υποτελείς κοινωνικά, αλλά είναι και οι πολλοί, αυτοί που αποτελούν την κατακερματισμένη σε «εθνικές ομάδες» πληθυσμιακή πλειονότητα.

Ο αρχαίος Ευθύδημος, ορίζοντας τη γενική έννοια «δήμος» με τον όρο *φτωχοί πολίτες* έχει ήδη προβεί σε μια διάκριση του δήμου-λαού σε δύο κατηγορίες πολιτών με κριτήρια οικονομικά. Δεν αναφέρεται λόγου χάριν στον αναλφαβητισμό των φτωχών πολιτών, ούτε σε κάποιας μορφής διακριτή πολιτισμική παράδοση. Πολύ φυσικό για μια κοινωνία στην οποία η προφορική επικοινωνία πρωταγωνιστεί ακόμη και στις πιο κορυφαίες στιγμές της (θέατρο, ρητορική, φιλοσοφική σκέψη κ.λπ.). Ζωντανό παράδειγμα ο διάλογος του Σωκράτη με τον Ευθύδημο στο εργαστήριο χαλιναριών, το οποίο μάλιστα βρισκόταν κοντά στην αγορά. Στη συνείδηση λοιπόν του μέσου Έλληνα του 5ου π.Χ. αιώνα η έννοια του λαού με βάση τα οικονομικά κριτήρια ήταν αντιληπτή και εμπεδωμένη.

Το περιστατικό του Ευθύδημου μάς είναι γνωστό από τον Ξενοφώντα, δηλαδή από έναν πολίτη ευκατάστατο, που ανήκει στην ανώτερη τάξη, που γνωρίζει ανάγνωση και γραφή. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι ο λαός ως κοινωνική τάξη, παρά το γεγονός ότι συμμετέχει καθοριστικά στο ιστορικό γίγνεσθαι, δεν αφήνει πίσω του τεκμήρια της ιστορικής διαδρομής του. Ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτόν το λαό το γνωρίζουμε έμμεσα, από τις μαρτυρίες που μας άφησαν οι *εγγράμματοι*, οι οποίοι κατά κανόνα ανήκαν στις ανώτερες τάξεις.

Εντούτοις, *αν και αυτά τα σωπηρά* στρώματα της Ιστορίας δεν καταγράφουν τα ίδια το πέρασμά τους από τη ζωή, με δεδομένο ότι «η μάζα των χωρικών είναι η μόνη παραγωγική ομάδα που δεν παράγει δικούς της οργανικούς διανοούμενους»⁵ σποραδικές αναφορές, κατά κανόνα αρνητικές *αν και αληθινές*, δεν λείπουν από τις γραπτές πηγές.

Για τον γαιοκτήμονα ρήτορα Λιβάνιο λόγου χάριν (4ος αιώνας μ.Χ.) οι χωρικοί «είναι «άνθρωποι που την ημέρα δουλεύουν στα χωράφια και το βράδυ κοιμούνται μαζί με τα βόδια τους»⁶. Είναι με άλλα λόγια απολίτιστοι, δηλαδή σχεδόν ζώα. Υπάρχουν δυο ξεχωριστοί κόσμοι. Το βάνανσο της χειρωνακτικής εργασίας συνιστά και κριτήριο για την άρνηση οποιασδήποτε μορφής πολιτισμού των γεωργών, των κτηνοτρόφων, των μαστόρων και των καλφάδων. Εκείνο που ενδιαφέρει τα κυρίαρχα στρώματα είναι ακριβώς η χειρωναξία, τα εργατικά χέρια και όχι οι άνθρωποι ως κοινωνικά υποκείμενα.

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει μια διαφορετικού τύπου αναφορά που βρίσκουμε αρκετούς αιώνες αργότερα στο Χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Β'. Το Χρυσόβουλο⁷ το στέλνει ο Ανδρόνικος το 1319 στους άρχοντες της πόλης των Ιωαννίνων με τους οποίους διαπραγματεύεται την επικυριαρχία του. Ανάμεσα στους όρους της σύμβασης ο Βυζαντινός αυτοκράτορας υπόσχεται στους άρχοντες της παλαιάς Ιωαννίνης ότι θα παρέμβει δραστικά αν η ηρεμία της πόλης διασαλευθεί από *δημοταράκτες*, ή *ατάκτους* και *οχλοποιούς όπως χαρακτηρίζει άλλες κατηγορίες του πληθυσμού της πόλης*. Τι σημαίνει λοιπόν αυτό το «δημοταράκτες»; Σημαίνει καταρχήν ότι στην Ήπειρο των αρχών του 1319 μ.Χ. έχουμε ένα αστικό κέντρο, με αστικό πληθυσμό, με άρχοντες που κυβερνούν και με πλήθος ανθρώπους που ασχολούνται με αστικά, χειρωνακτικά επαγγέλματα. Αυτοί οι χειρωνακτες *άτακτοι, οχλοποιοί και δημοταράκτες* κατά καιρούς διεκδικούν δικαιώματα, προκαλώντας κοινωνικές αναταραχές και διασαλεύοντας ό,τι αποκαλούμε κοινωνική συνοχή. Και προφανώς προκαλούν αναταραχές γιατί καταπιέζονται, γιατί δεν τους επιτρέπεται να χρησιμοποιήσουν οι ίδιοι το στοιχειώδες περίσσειμα της υπεργρασίας τους.

Αν μείνουμε στην ίδια πόλη και περιοχή, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για μια κατάσταση η οποία κράτησε αιώνες, όπως διαφαίνεται και σε ένα πολύ μεταγενέστερο κείμενο που αναφέρεται στην ίδια πόλη την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και μιας ταυτόχρονης πρωτόγνωρης οικονομικής και πολιτισμικής ακμής. Το κείμενο αναφέρεται στα κατώτερα λεγόμενα στρώματα, δηλαδή στους χωριάτες γεωργούς και κτηνοτρόφους και στους μαστόρους των *χιλίων εργαστηρίων της πόλης*: «Αι αδελφοί μου, φίλτατοί μου Έλληνες, εσείς το ηξεύρετε χωρίς να σας το είπω. Οι γεωργοί, η σεβασμιωτέρα κλάσις μιας πολιτείας, ο σταθερότερος στύλος της πολιτικής ευτυχίας, ζή χειρότερα από τα ίδια τα ζώα». Στη συνέχεια αναφέρεται στα ποικίλα δασύματα, τις αγγαρείες, στην απάνθρωπη επιστασία, στους άθλιους όρους διαβίωσης, κ.λπ. αναφέρεται όμως και στα λαϊκά στρώματα της πόλης. Μας πληροφορεί σχετικά:

«Οι τεχνίται λοιπόν δουλεύουν σχεδόν 18 ώρας το ημερονύκτιον και ποτέ δεν μπορούν να αναπληρώσουν τας αναγκαίας χρείας των. Οι προεστοί με τα άδικα δασύματα οπού τους επιφορτώνουσι τους αρπάζουσιν από το εν μέρος τον ολίγον καρπόν των ιδρώτων των...» και συνεχίζει αφού αναφερθεί και στην αφαιμάξη τους από τον Τούρκο κατακτητή: «εκείνοι λέγω οι άφρονες και μωροί άνθρωποι οπού κράζονται προεστοί και άρχοντες, οίτινες από την βρωμεράν συνθήειαν έχασαν σχεδόν και την εντροπήν των ανθρώπων και τον φόβον του Θεού και με άκραν αναισχυντίαν δεν διστάζουσιν από το να ξαναζητώσι εκείνο οπού έλαβαν ήδη και το χειρότερον...»⁸

Βρισκόμαστε στις αρχές του 19ου αιώνα και σε μια μεταβατική εποχή. Στο πα-

ραπάνω κείμενο διαφαίνεται ήδη μια διαφορετική αντιμετώπιση των κατώτερων στρωμάτων. Κάτι έχει αλλάξει, αλλά τι και πόσο; Πολλά, και ανάμεσα στα πολλά ο τρόπος με τον οποίο μια μερίδα της διανοήσης βλέπει τους *φτωχούς πολίτες*. Πίσω υπάρχει η γαλλική επανάσταση και ο Διαφωτισμός, πνευματικό κίνημα που έφερε στην επιφάνεια κοινωνικές διεκδικήσεις, έτσι όπως αποτυπώνονται στο τρίπτυχο *ισότητα, ελευθερία, δημοκρατία*. Είναι οι αξίες που συνοδεύουν αυτή την εποχή τα εθνικά κινήματα, των λαών που επαναστατούν και διεκδικούν την ίδρυση των εθνικών κρατών. Ανάμεσά τους και η πατρίδα μας. Ακριβώς τότε, δηλαδή τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, διαπιστώνουμε δύο βασικές αλλαγές που αφορούν το λαό αφενός ως εξαρτημένη τάξη και αφετέρου ως φορέα πολιτισμικών αξιών.

Η πολιτική αναβάθμιση των «φτωχών πολιτών»

Από αυτές τις αλλαγές, η πρώτη αφορά τη συγκρότηση των εθνικών κρατών⁹. Το γεγονός αυτό ανεβάζει στη σκηνή τα λαϊκά στρώματα. Για πρώτη φορά δηλαδή στην Ιστορία τα λεγόμενα κατώτερα κοινωνικά στρώματα προβάλλουν στο ιστορικό προσκήνιο ως πολιτική οντότητα και καλούνται να νομιμοποιήσουν με την ψήφο τους την κρατική εξουσία και τη λειτουργία των αστικών δημοκρατιών¹⁰. Θα ακολουθήσει στη συνέχεια η αναβάθμισή τους στη συνείδηση της ανώτερης τάξης δηλαδή η αναγνώριση της πολιτισμικής τους παράδοσης και συνακόλουθα η καταγραφή και η σπουδή αυτής της παράδοσης.

Είναι η εποχή που ενεργοποιούνται και οι συναφείς με το λαό έννοιες *έθνος, φυλή και κοινωνία*. Σημειωτέον ότι αυτές οι έννοιες σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους είχαν διαφορετική χρήση από τις πολιτικές και πνευματικές ελίτ. Γενικά το έθνος και η φυλή¹¹ συνέχουν σε ενιαίο σώμα τον πληθυσμό ενός κράτους, ενώ στον όρο «κοινωνία» λανθάνουν και στοιχεία που διαφοροποιούν τις πληθυσμιακές κατηγορίες. Ανάλογα κριτήρια για τον προσδιορισμό του λαού ως φορέα διακριτής πολιτισμικής παράδοσης, αλλά και των συναφών όρων (*έθνος, φυλή, κοινωνία*) χρησιμοποιήθηκαν και από την επιστήμη που συγκροτήθηκε για τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού, δηλαδή τα ποικιλώνυμα εθνικά folklore.

Γενικά ευνοήθηκαν οι όροι *έθνος και φυλή*. Για να υπάρξει το εθνικό κράτος έχει ανάγκη από ένα έθνος. Έχει ανάγκη από αξίες που εκφράζει η έννοια folk ή wolk και όχι ο όρος λαός ή populus. Και ποιοι είναι αυτοί που κουβαλούν από αιώνες αυτή την πολιτισμική παρακαταθήκη; Είναι ο *φτωχός λαός* του αρχαίου Ευθύδημου, είναι οι *χωριάτες που κοιμούνται με τα βόδια τους το βράδυ* στους οποίους αναφέρεται ο Λιβάνιος, είναι οι *δημοταράκτες* του Ανδρόνικου, οι *εξαθλιωμένοι χωριάτες και τεχνίτες* του Ανωθύμου του Έλληνας. Αυτοί καλούνται διαμέσου της πολιτισμικής τους παρακαταθήκης αφενός να υποστηρίξουν με τη γλώσσα, την ποιητική

τους παράδοση και τα έθιμά τους το δικαίωμα του ζωτικού χώρου και αφετέρου να συμμετάσχουν στη συγκρότηση του εθνικού κράτους.

Καλλιεργήθηκε έτσι η αντίληψη του ενιαίου λαού, η αντίληψη του λαού ως Πνεύματος ή Ψυχής, χωρίς να αξιολογούνται οι σχέσεις των πληθυσμιακών υποκατηγοριών είτε στην ευρύτερη και περισσότερη δύσκαμπτη εκδοχή τους που εκφράζει ο όρος *τάξη* είτε στην περισσότερη ευέλικτη εκδοχή των «εθνικών ομάδων». Οι ήπιοι ή οι βίαιοι *διαγωνισμοί* κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης των υποκειμένων τους, τόσο στο εσωτερικό των *τάξεων* όσο και μεταξύ τους, αγνοήθηκε – προφανώς και με το πρόσχημα της διακηρυγμένης ισότητας. Με άλλα λόγια θεωρήθηκε αυτονόητη η βαθιά αντίφαση της δομής του εθνικού κράτους, το γεγονός δηλαδή ότι «Η ομαδοποίηση σε εθνικές ομάδες και η έννοια του λαού απορροφούν μια από τις θεμελιώδεις αντιφάσεις του ιστορικού καπιταλισμού, δηλαδή την ταυτόχρονη αναζήτηση της ισότητας στη θεωρία και της ανισότητας στην πράξη. Και αυτό γίνεται χρησιμοποιώντας τις νοοτροπίες των εργαζόμενων στρωμάτων της ανθρωπότητας»¹².

Ωστόσο, η αντίληψη του *αδιαφοροποίητου* με οργανική συνοχή κοινωνικού σώματος που υπόκειται στους όρους έθνος και φυλή (αλλά και ο λαός ως Πνεύμα ή Ψυχή) είναι μια αντίληψη με *πρωτεϊκές*, φαίνεται, ιδιότητες και με ετερόκλητα άλλοθι¹³. Αυτή η διαπίστωση είναι ιδιαίτερα εμφανής στη λαογραφική επιστήμη και προπάντων στη χώρα, η οποία επένδυσε σημαντικά επιστημονικά κεφάλαια στις λαογραφικές σπουδές, στη Γερμανία. Κεφάλαια που επενδύθηκαν ευδοκίμως με κυριαρχική βουλιμία και στη χώρα μας.

Ιδιαίτερα, στη βεβαρημένη με τις ενοχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου Γερμανία των μεταπολεμικών δεκαετιών, ο ορισμός του λαού-φορέα του λαϊκού πολιτισμού προκάλεσε εκ νέου συζητήσεις, με σημείο αναφοράς όχι πια τις γενικευμένες έννοιες έθνος ή φυλή (και οι δύο ανακαλούν τον γερμανικό εθνικισμό και τις συνέπειές του για την ανθρωπότητα, έννοιες και πρακτικές τις οποίες η γερμανική διάνοηση όφειλε να εξοστρακίσει από το σκεπτικό της) αλλά την έννοια κοινωνία: «Χωρίς αμφιβολία, το κοινωνιολογικό εύρημα της διαστρωμάτωσης» γράφει ο Γερμανός λαογράφος H. Bausinger, «μπορεί να επεκταθεί σε αδρές γραμμές έως τη διατύπωση μιας “ομοιογενούς κοινωνίας” –κυρίως ως αντιλογία στη διατυπωμένη από τον Μαρξ θέση για την κοινωνία των δύο τάξεων»¹⁴. Δεν υπάρχουν αντίπαλες *τάξεις* ή έστω –με εκσυγχρονισμένη ορολογία– *διαγωνιζόμενες* «εθνικές ομάδες» αλλά μια κοινωνία ειρηνικά *διαστρωματωμένη* και ένας λαός εξίσου ειρηνικά *διαστρωματωμένος*¹⁵. Έχουμε εθνικοποίηση της κοινωνίας.

Εδώ η επιστήμη της Κοινωνιολογίας –όχι η κοινωνία καθαυτή– ως υποκατάστατο του έθνους και της φυλής προσφέρει το δικό της επιστημονικό concept προκειμένου ο λαός, δηλαδή τα λαϊκά στρώματα, να επαναπροσδιοριστεί ως οργανικό μέλος ενός ενιαίου οργανισμού. Σύμφωνα με αυτό το αξίωμα, η σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία θεωρείται «αταξική»: σ' αυτήν ωστόσο επιβιώνουν *ταξικές συνήθειες* της πα-

λαιάς αγροτικής ταξικής κοινωνίας: «Επομένως», συμπεραίνει ο Γερμανός λαογράφος, «η παλινδρόμηση στην ταξικότητα δεν καταργεί την κοινωνική διεύρυνση, αλλά την επιβεβαιώνει. Η αναδρομή σε αγαθά του ταξικού πολιτισμού δεν περιορίζεται ταξικά, αλλά είναι σχεδόν καθολική και επομένως προσαρμόζεται στην ενιαία κουλτούρα, η οποία καλλιεργείται από την ενιαία κοινωνία»¹⁶.

Άλλες δύο έννοιες-κλειδιά υποδεικνύουν το πεδίο έρευνας του ενιαίου πολιτισμού. Αυτές είναι η *τεχνολογία* και η *καθημερινότητα*¹⁷. Με την *ενιαία κοινωνία* και πεδίο επαλήθευσης την *καθημερινότητα* και την *τεχνολογία*, η γερμανική *Wolfskunde* προτείνει μια νέα υπέρβαση της πραγματικότητας που εξακολουθούν να βιώνουν τα λαϊκά στρώματα, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τους βασικές ποιοτικές παραμέτρους αυτού που αποκαλούμε λαϊκός πολιτισμός. Ωστόσο το πέρασμα από την προβιομηχανική στη βιομηχανική και μεταβιομηχανική κοσμοοικονομία, στις οποίες κατά τον Γερμανό λαογράφο ανταποκρίνονται αντίστοιχα η ταξική και η αταξική κοινωνία (με τις όποιες *διορθωτικές* κινήσεις επιχειρεί), είχε καθοριστικές συνέπειες τόσο για τα λαϊκά στρώματα καθ'αυτά όσο και για τη μετάλλαξη του παραδοσιακού πολιτισμού τους. Ας δούμε με συντομία αυτές τις συνέπειες.

Το πέρασμα στη βιομηχανική παραγωγή

Παράλληλα με τη συγκρότηση των εθνικών κρατών τον 19ο αιώνα, το πέρασμα από την προβιομηχανική στη βιομηχανική τεχνολογία είχε καταλυτική επίδραση στην ίδια την υπόσταση των λαϊκών στρωμάτων. Για να δουλέψουν οι μηχανές, χρειάζονταν εργατικά χέρια, στην αρχή πολλά, τώρα στην ηλεκτρονική εποχή μας πολύ λιγότερα. Τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις πρώτες βιομηχανικές χώρες, όταν οι υφάντρες εγκατέλειπαν τον παραδοσιακό αργαλειό για να γίνουν εργάτριες στα εργοστάσια παραγωγής υφασμάτων δεν άφηναν μόνο την κάμαρη του φτωχικού σπιτιού τους με τον ποδοκίνητο ξύλινο αργαλειό αλλά έναν ολόκληρο τρόπο ζωής. Εγκατέλειπαν την πρωτογενή μεταποίηση των πρώτων υλών, όπως ήταν το μαλλί και οι τρόποι επεξεργασίας του, το γνέσιμο, το βάψιμο, το στήσιμο του αργαλειού, τα πολύχρωμα και πλουμιστά φαντά που επιδείκνυαν με καμάρι ως ολοκληρωμένα προϊόντα, τη συλλογική εργασία που είχε ως βάση την κοινωνική αλληλεγγύη. Εγκατέλειπαν ακόμη τα τραγούδια που έλεγαν υφαίνοντας, τις εθιμικές προφυλάξεις που έπαιζαν για να έχουν όλα καλή έκβαση, τα αισθήματα που πλημμύριζαν τη μοναξιά τους μαζί με τα όνειρα για τη μελλοντική ζωή τους. Όλα αυτά συγκροτούσαν ένα πολιτισμικό ολοκλήρωμα που συνάρθρωνε τη διαδικασία παραγωγής και τον κόσμο τού συμβολικού ως ιδιαίτερη αισθητική αντίληψη και κοσμοθεώρηση.

Ακριβώς αυτά όφειλαν να ξεχάσουν όταν έφταναν στο εργοστάσιο, όπου δούλευαν όρθιες κάτω από το άγρυπνο μάτι του επιστάτη, δίπλα σε άγνωστα πια πρό-

σωπα, τις άλλες εργάτριες. Δούλευαν κάνοντας πάντοτε μια τυποποιημένη κίνηση, χωρίς να έχουν λόγο για τα χρώματα, χωρίς να τις ρωτά κανείς για τα διακοσμητικά σχέδια αφού γι' αυτά αποφάσιζαν άλλα, εξειδικευμένα άτομα, οι γνωστοί *ντιζάινερς*. Στο εξής όπως λέει και η διαφήμιση *θα φρόντιζαν άλλοι, πριν από εμάς, για μας*.

Η σχέση με το παραγόμενο αγαθό είχε διαρραγεί οριστικά. Η αλλοτριωμένη εργασία δεν θα άφηνε πια παρά ελάχιστα περιθώρια δημιουργικής συμμετοχής σε όλες τις μορφές χειροπρακτικής εργασίας. Η απουσία οργανικής συμμετοχής στο πολιτισμικό γίγνεσθαι συρρικνώθηκε σε στοιχειώδη δυνατότητα ελλειμματικής πρόσληψης και επεξεργασίας των προσφερόμενων εκ των άνω *ως εμπόρευμα* υλικών και πνευματικών αγαθών. Εδώ εντάσσεται και η θεωρία των *εκπεπτωκότων στοιχείων του πολιτισμού*, σύμφωνα με την οποία «ο λαός δεν παράγει πολιτισμό αλλά αναπαράγει τα ψίχουλα που πέφτουν από το τραπέζι του ανώτερου πολιτισμού», καθώς και το φαινόμενο που η πνευματική ελίτ όρισε ως *κιτς* (kitsch).

Μια άλλη σοβαρή συνέπεια της εκμηχάνισης της παραγωγής υπήρξαν οι μεγάλες μετακινήσεις του χωρικού πληθυσμού προς τις πόλεις, προς τα βιομηχανικά κέντρα προκάλεσε το ξεριζώμα μεγάλων ομάδων πληθυσμού από τον τόπο και τον πολιτισμό τους αρχικά μέσα στα όρια των εθνικών κρατών, στη συνέχεια από τις υπανάπτυκτες χώρες προς στις ανεπτυγμένες και, στις μέρες μας, σχεδόν γενικευμένες διεθνοποιητικές μετακινήσεις.

Οι εσωτερικές μεταναστεύσεις λειτούργησαν ως προϋπόθεση για τη μετάλλαξη του λαού του εθνικού κράτους από αγροτικό σε αστικό, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν. Έχουμε έτσι μια πρώτη βαθιά ρήξη που σημάδεψε το μόρφωμα τού, με προβιομηχανικούς όρους, λαϊκού πολιτισμού. Η δημιουργική σχέση με τα παραγόμενα αγαθά σταδιακά θα έπαυε να υπάρχει, ανάλογα με το βαθμό και την προτεραιότητα εκμηχάνισης της παραγωγής. *Και οι λαοί από παραγωγοί πολιτισμικών αξιών θα μετατρέπονταν σιγά και σταθερά σε καταναλωτές υλικών και συμβολικών υποπροϊόντων*.

Ωστόσο η συγκρότηση των εθνικών κρατών είχε και ένα άλλο επακόλουθο: τα εθνικά κράτη, προκειμένου να στελεχώσουν τη γραφειοκρατική τους οργάνωση, όφειλαν να προνοήσουν για τον αλφαριθμητικό του πληθυσμού και να διευρύνουν τον κύκλο των ανθρώπων που γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση¹⁸. Για το σκοπό αυτό, σε κάθε χώρα εγκαθιδρύεται ένα ενιαίο σύστημα παιδείας, με συνέπεια να διαμορφώνεται ένας ευρύτερος κύκλος ανθρώπων που γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. Τα λαϊκά στρώματα εντάσσονται σε αυτό το πρόγραμμα τού μερικώς διευρυμένου αλφαριθμητισμού και τροφοδοτούν συστηματικά με *οργανικούς διανοούμενους* το λειτουργικό σύστημα των αστικών κοινωνιών. Έτσι, πλάι στην κυρίαρχη θρησκευτική διάνοηση συμπαρατάσσονται κατά εποχές νέες κατηγορίες εγγράμματων, όπως συμβολαιογράφοι, δικηγόροι, γιατροί, παιδαγωγοί, μηχανικοί, πολιτικοί, δημοσιογράφοι. Παράλληλα διευρύνεται ο κύκλος των ανθρώπων που θεωρητικά θα μπορού-

σαν να διαμορφώσουν μια σκέψη περισσότερο κριτική, μια σκέψη που θα αξιολογούσε την πραγματικότητα με ορθολογικά κριτήρια.

Ωστόσο, ο μαγικός τρόπος σκέψης, εξακολουθεί να είναι ο δραστικότερος μηχανισμός χειραγώγησης των λαών. Παράδειγμα, η επίσημη θρησκευτική μυθοποιία. Το μυθικό μοτίβο της *παράταιρης εγκυμοσύνης*¹⁹ λ.χ., που συναντούμε σε όλους τους πολιτισμούς του κόσμου, διδάσκεται ως αναντίρροπη αλήθεια την οποία οφείλουμε να προσλάβουμε ως ορθή γνώση.

Στην πατρίδα μας οι διαδικασίες μετάβασης προς τη νέα παραγωγική πραγματικότητα αποκτούν αναγνωρίσιμη φυσιογνωμία στον Μεσοπόλεμο. Πράγματι τότε είναι ορατή η νέα κατάσταση, παρά τον περιφερειακό χαρακτήρα της οικονομίας της χώρας (περιορισμένη εκβιομηχάνιση κ.λπ.). Έχουμε καταρχήν κοινωνικές διεκδικήσεις και συγκρότηση πολιτικών θεσμών που τις υπερασπίζονται (κόμματα), έχουμε πολιτική θεωρία. Η εσωτερική μετανάστευση, περιορισμένη ακόμη, πήρε δραματικό χαρακτήρα με τη Μικρασιατική Καταστροφή και, μετά το 1917, τον επαναπατρισμό των Ελλήνων του Πόντου. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε σημαντικά τον αστικό μετασχηματισμό της χώρας.

Την ίδια εποχή τίθεται από τη διάνοηση το ζήτημα της *νεοελληνικής ελληνικότητας* και σημειώνεται μια έντονη στροφή προς τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού. Συστηματοποιείται με τους όρους της εποχής η καταγραφή βασικών τομέων της λαϊκής παράδοσης, στοιχειοθετούνται οι πρώτες θεωρητικές προσεγγίσεις του λαογραφικού υλικού, διασώζεται έτσι και θησαυρίζεται ένα σημαντικότατο corpus της λαϊκής πολιτισμικής παράδοσης.

Παράλληλα στα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου κάνουν την εμφάνισή τους νέες, *μεταβατικές* μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας. Συγκεκριμένα, εμφανίζονται μορφές τέχνης που *απευθύνονται* στα λαϊκά στρώματα των πόλεων. Το *απευθύνονται* σημαίνει ότι έχει συμβεί ένα καθοριστικό γεγονός: η απορρύθμιση και στη συνέχεια η τελική κατάργηση των όρων και των τεχνικών που παρήγαγαν στη διάρκεια των αιώνων τον λαϊκό πολιτισμό με τη μορφή που γνωρίζουμε.

Συγκεκριμένα έπαψε να λειτουργεί η συλλογικότητα με τους όρους οργανικής συνοχής και συμμετοχής των κοινωνικών υποκειμένων στο πολιτισμικό γίγνεσθαι. Οι παραδοσιακές τελετουργίες με την ισότιμη συμμετοχή των μελών της κοινωνικής ομάδας άρχισαν βαθμιαία να υποχωρούν, να εκφυλίζονται και τελικά να καταργούνται. Το τελετουργικό του θανάτου λ.χ., που συνιστά ένα από τα θεμελιώδη κεφάλαια της ελληνικής, λαϊκής παράδοσης, σήμερα δεν υπάρχει. Επιβιώνει μόνο η εκδοχή του επίσημου τελετουργικού της Εκκλησίας.

Η ζωή στα αστικά κέντρα, οι όροι εργασίας στα εργοστάσια, η απομάκρυνση από την οικεία ομάδα, η περίσσεια περιθωριακών πληθυσμών ωθούν προς μια σταθερή ιδιωτικότητα και μοναχικότητα και διαμορφώνουν τους όρους για τη μετατροπή των υποκειμένων των παραδοσιακών κοινωνιών από δημιουργούς πολιτισμικών

αξιών σε καταναλωτές. Εντελώς αναλφάβητοι ή με στοιχειώδη εγγραμματιότητα, ζώντας στις φτωχικές συνοικίες των πόλεων, είναι σε θέση να καταναλώνουν και να απομοιώνουν πολιτισμικά προϊόντα στη δημιουργία των οποίων δεν συμμετέχουν. Η συμμετοχή τους αναλώνεται στη δυναμική της ατελούς πρόσληψης. Ο Καραγκιόζης, το ρεμπέτικο τραγούδι, το ληστρικό μυθιστόρημα, μυθιστορίες που δημοσιεύονται σε συνέχειες στα ημερήσια φύλλα και άλλα είδη της λεγόμενης παραλογοτεχνίας, με τελευταίο τον λαϊκό κινηματογράφο, συνιστούν τις νέες και προσλήψιμες μορφές αισθητικής αγωγής των λαϊκών στρωμάτων των αστικών κέντρων του Μεσοπολέμου. Αυτές οι μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, αν και στην αρχή εμφανίζονται ως ανώνυμες, δεν θα αργήσουν να αναδείξουν τους προσωπικούς δημιουργούς τους (καραγκιοζοπαίχτες, συνθέτες, στιχουργούς, κ.λπ.).

Ωστόσο, η αστικού τύπου λαϊκή παράδοση μάς έρχεται από πολύ μακριά. Ήδη το αρχαίο *ημιποιείο* ανήκει σε μια τέτοια παράδοση. Η *τεχνογνωσία της πόλης* είναι πολύ διαφορετική σε σχέση με την πρωτογενή, γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Τα ειδοποιά γνωρίσματα που διακρίνουν τη μία αστική λαϊκή παράδοση από την άλλη, δηλαδή την προβιομηχανική ή προκαπιταλιστική από τη σύγχρονη κοσμοοικονομία, είναι συγκεκριμένα και προσδιορισμένα ιστορικά. Άλλοι κανόνες, και άλλα κίνητρα ορίζουν την οργάνωση και τους στόχους της προβιομηχανικής παραγωγής και εκ διαμέτρου αντίθετοι τη σύγχρονη καπιταλιστική.

Η χώρα μας, ως χώρα περιφερειακή, κράτησε έως αργά την παλαιού τύπου αστική ή μάλλον μικροαστική λαϊκή παράδοση. Αυτή η παλαιά, προαιώνια παράδοση των τεχνικών επαγγελμάτων, των μαστόρων και των καλφάδων συνυπήρξε για μια μεγάλη περίοδο με την αγροτική, συντηρώντας το ολοκλήρωμα του λαϊκού πολιτισμού σχεδόν ανέπαφο. Οι οριστικές ρήξεις θα γίνουν αντιληπτές μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, και αφού έχουν προηγηθεί ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Εμφύλιος και τις πρόσφατες δεκαετίες, οι *προληπτικοί εναντίον ασύμμετρων στόχων πόλεμοι της χριστιανικής Δύσης* ενάντια σε χώρες της μουσουλμανικής Ανατολής, και όχι μόνο. Αυτά τα γεγονότα θα έχουν και για τη χώρα μας ρηξικέλευθες συνέπειες για την επιβίωση των λαϊκών στρωμάτων, για τη σχέση τους με την πολιτισμική τους παράδοση, για την αυτογνωσία και την κοσμοαντίληψή τους, για τους διαγωνισμούς των εθνικών ομάδων.

Το φάντασμα της παγκοσμιοποίησης

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος λοιπόν επιτάχυνε βασικές διαδικασίες μετάβασης προς τη βιομηχανική και μεταβιομηχανική εποχή και προετοίμασε το έδαφος για την ελεύθερη αγορά και τη μετατροπή του παγκόσμιου πληθυσμού σε καταναλωτές κάθε είδους προϊόντων. Στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 η μαζική μετανάστευση προς

αναπτυσσόμενες βιομηχανικά χώρες της Ευρώπης, όπως το Βέλγιο, η Γερμανία, η Σουηδία, προετοίμασε το έδαφος για τη νέα κατάσταση που βιώνουμε ή καλύτερα που αρχίσαμε να συνειδητοποιούμε μόλις την τελευταία δεκαετία, αυτή της οικονομικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης. Από την άλλη μεριά, η αποσύνθεση της Σοβιετικής Ένωσης επιτάχυνε την ολοκλήρωση του λεγόμενου ιστορικού καπιταλισμού και την εδραίωση ενός διεθνούς κέντρου εξουσίας με οικονομικές και πολιτικές δικαιοδοσίες, σχεδόν για ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η παγκοσμιοποίηση ως σύστημα καθολικής επικυριαρχίας, που τείνει να καλύψει ολόκληρο το φάσμα των δραστηριοτήτων των σύγχρονων κοινωνιών (είτε αυτές είναι οικονομικές είτε πολιτικές ή πολιτισμικές), δεν προέκυψε ξαφνικά αλλά διένυσε ένα μακρύ στάδιο προετοιμασίας. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι γραφογνωστικές θρησκείες προηγήθηκαν ως κυρίαρχα, οικονομικής εμβέλειας συστήματα, με δεσπίζουσα, οργανωτική αρχή την ενιαία θεώρηση του κόσμου.

As δούμε μερικά γνωρίσματα που ορίζουν το *φάντασμα* της παγκοσμιοποίησης ως σύνθετο και καταλυτικό σχήμα επικυριαρχίας. Συγκεκριμένα πρόκειται α) για ένα status διεθνούς οικονομικής ολοκλήρωσης και αλληλεξάρτησης – με άλλα λόγια η διεθνοποίηση των κεφαλαίων και η χωρίς όρια διεύρυνση της εκμετάλλευσης όχι μόνο των πρώτων υλών των υπανάπτυκτων χωρών αλλά και της εργατικής δύναμης των κατοίκων τους στο χώρο της διαβίωσής τους· β) για την εξάπλωση σε μαζική κλίμακα και σε διεθνές επίπεδο από τη δεκαετία του 1970 της κυκλοφορίας των αγαθών, των συντελεστών της παραγωγής και του εμπορίου· γ) για την ολοκλήρωση της οικονομικής αλληλεξάρτησης και της οικονομικής κυκλοφορίας με τη διαμεσολάβηση της οικονομίας της αγοράς.

Όλες οι χώρες του κόσμου είναι υποχρεωμένες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με τη βούληση ή χωρίς τη βούλησή τους να συμμετέχουν σε μια τεράστια και αυστηρά ιεραρχημένη πυραμίδα κρατών και οργανισμών στην κορυφή της οποίας βρίσκονται το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Παγκόσμια Τράπεζα, το G8, και η Ατλαντική Συμμαχία (και επικαίρως οι κερδοσκόποι).

Αυτή η παγκοσμιοποιημένη οικονομία ενδιαφέρεται αφενός να διαμορφώνει συνθήκες φτηνής εργασίας και αφετέρου να καθιστά με τη βοήθεια των εθνικών κοινοβουλίων ευέλικτα νομικά πλαίσια εργασίας. Δηλαδή να ελαχιστοποιεί το κόστος εργασίας, να ορίζει το χρόνο εργασίας, να απολύει χωρίς συνέπειες κ.λπ. Ενδιαφέρεται επίσης για την προς κάθε κατεύθυνση διάθεση των παραγόμενων αγαθών και για την απρόσκοπτη κατανάλωσή τους. Σε αυτό το πρόγραμμα φυσικά και συμμετέχει η πληθυσμιακή πλειονότητα που αποκαλούμε λαϊκά στρώματα. Μια άλλη εξίσου σοβαρή επιδίωξή της είναι να αμβλύνει τις διαφορές μεταξύ των τοπικών κοινωνιών προκειμένου να επιβάλλει τις λύσεις που εξυπηρετούν τα παγκοσμιοποιημένα συμφέροντα μη κυβερνητικών οντοτήτων όπως είναι οι πολυεθνικές εταιρείες. Όλες αυ-

τές οι παράμετροι της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας συνιστούν δραστικές παρεμβάσεις στην οργάνωση και τη λειτουργία των εθνικών κρατών. Υπάρχει δηλαδή μια επιθετικότητα και μια σύγκρουση ανάμεσα στις επιδιώξεις των παγκοσμιοποιημένων θεσμών και των θεσμών των εθνικών κρατών, των λαϊκών στρωμάτων και του πολιτισμού τους. Η οργάνωση των εθνικών κρατών είχε ως συνέπεια τη μετάλλαξη των τοπικών παραδόσεων μέσα στο πλαίσιο της εθνικής πολιτισμικής παρακαταθήκης δημιουργώντας τις ενδιαμέσες μορφές αισθητικής αγωγής των λαϊκών στρωμάτων στις οποίες έγινε αναφορά πιο πάνω.

Αυτό το παγκόσμιο σύστημα οικονομίας αλλά και πολιτισμικής ηγεμονίας, για να προωθήσει τις επιδιώξεις του, άλλοτε τις επιβάλλει βίαια, δηλαδή με ασύμμετρος πολέμους, και άλλοτε προωθεί την επίτευξη των στόχων του με όρους συναινετικούς. Δηλαδή τα λαϊκά στρώματα πείθονται και αποδέχονται να πράξουν σύμφωνα με τις υποδείξεις των κέντρων εξουσίας γιατί νομίζουν ότι είναι προς το συμφέρον τους. Σ' αυτή την κατεύθυνση, πρωταγωνιστούν δίπλα στους παραδοσιακούς (ιεροκήρυκες κ.λπ.) οι νέου τύπου οργανικοί διανοούμενοι όπως οι διαφημιστές, τα ΜΜΕ, τα έντυπα πλατιάς κυκλοφορίας και λιγότερο ή περισσότερο άμεσα ένα μέρος της *καταξιωμένης* διανόησης. Η επίτευξη όμως και η ολοκλήρωση του τελικού στόχου δεν είναι δυνατές χωρίς την *ομογενοποίηση* και την *τυποποίηση*

Τι σημαίνουν όμως αυτοί οι όροι;

Τι εννοούμε με τον όρο ομογενοποίηση; Είναι καταρχήν η διαδικασία της απόσβεσης και της απώλειας των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και της αποδυνάμωσης της πολυμορφίας των εθνικών πολιτισμών. Είναι η διαδικασία της εξάλειψης των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και κυρίως της λαϊκής παράδοσης, αφού τα λαϊκά στρώματα που αποτελούν και την πληθυσμιακή πλειονότητα για πρώτη φορά στην ιστορία λειτουργούν και ως καταναλωτική αγορά.

Η ομογενοποίηση είναι η διεργασία που οδηγεί από την πολλαπλότητα των πολιτισμικών μορφών στην ελαχιστοποίησή τους, έτσι ώστε αυτές να καθίστανται αναγνωρίσιμες σε μαζική κλίμακα. Έχουμε δηλαδή τοπικούς πολιτισμούς σε εθνική και σε υπερεθνική κλίμακα, πολιτισμούς οι οποίοι με την ομογενοποίηση ωθούνται να χάνουν όλο και περισσότερο τα τοπικά τους γνωρίσματα και να τείνουν να μοιάζουν μεταξύ τους. Παρατηρείται δηλαδή μια σταδιακή και σταθερή εγκατάλειψη των παραδομένων αξιών και μια *συνομολόγηση*, δηλαδή παθητική συναίνεση στην απώλεια χαρακτηριστικών που συνθέτουν την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Αυτή η διαδικασία έχει ως συνέπεια την άλλη κατάσταση στην οποία έγινε αναφορά πιο πάνω, *την τυποποίηση*.

Τι είναι η τυποποίηση; Είναι η διαδικασία η οποία κατασκευάζει τυποποιημένες δηλαδή απλοποιημένες και γι' αυτό εύκολα προσλήψιμες νοητικές παραστάσεις, συμπεριφορές και κώδικες επικοινωνίας που διευκολύνουν την αλληλοαναγνώριση και τη συνεννόηση σε διευρυμένα κοινωνικά περιβάλλοντα, όχι μόνο σε εθνική αλ-

λά και σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτή η κατάσταση δημιουργεί μια συναισθηματική ασφάλεια. Να θυμίσω ότι όλη η ανθρωπότητα έχει δει το αμερικάνικο σίριαλ *Τόλμη και γοητεία*. Προβάλλεται από το 1982. Όλα τα λαϊκά στρώματα του κόσμου έχουν αφομοιώσει τις καταναλωτικές, ηθικές και αισθητικές αξίες που προβάλλει αυτό το διαχρονικό κατασκευάσμα. Η κρατική τηλεόραση συνεχίζει ακόμη την προβολή του.

Και οι *φτωχοί πολίτες* τι απέγιναν; Τι απέγιναν οι λαοί-φορείς των λαϊκών πολιτισμικών παραδόσεων;

Μιλήσαμε ήδη για μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, που ακολούθησαν αρχικά τη Βιομηχανική Επανάσταση στο εσωτερικό των εθνικών κρατών, και στη συνέχεια για τις διακρατικές μετακινήσεις πληθυσμών όπως τις έζησε και η πατρίδα μας μετά τον τελευταίο πόλεμο. Τώρα, στην ολοκλήρωση της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας, μπορούμε επίσης να μιλούμε για μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών όχι μόνο διακρατικές αλλά κυρίως διηπειρωτικές, καθώς οι πληθυσμοί στην απεμπισία τους να επιβιώσουν εγκαταλείπουν μαζικά όχι μόνο τη χώρα στην οποία ζουν αλλά και την ήπειρο. Βρισκόμαστε έτσι σε μία από τις δραματικότερες περιπέτειες που βιώνουν στην ιστορική διαδρομή τους τα λαϊκά στρώματα, οι λαοί όλου του κόσμου.

Το βέβαιο είναι, όπως όλοι αντιλαμβανόμαστε, ότι βρισκόμαστε σε μια μεταβατική εποχή. Η παγκοσμιοποίηση που τη βλέπουμε να διαμορφώνεται μπροστά στα μάτια μας δεν είναι καθόλου απλή υπόθεση αλλά εξαιρετικά σύνθετη. Οι πληθυσμοί που αναγκάζονται να μετακινηθούν από τους γενέθλιους τόπους στα μεγάλα αστικά κέντρα συσπειρώνονται σε ποικίλες ομάδες, δημιουργώντας νέους τύπους εθνικών ομάδων. Από παλιότερους αιώνες έρχονται οι επαγγελματικές συσσωματώσεις: οι συντεχνίες ή ισνάφια. Στις επίμαχες όμως περιόδους μετακινήσεων οι συσσωματώσεις γίνονται με διαφορετικά κριτήρια, με βασικό την κοινή καταγωγή, την κοινή πολιτισμική παράδοση. Στις υπάρχουσες παραδοσιακές ομάδες πολιτών που συσπειρώθηκαν ως *εσωτερικοί μετανάστες* σε σωματεία, αδελφότητες, ποικιλώνυμους συλλόγους κ.λπ. η παγκοσμιοποιημένη οικονομία έρχεται να προσθέσει και ένα άλλο πλήθος ετερόκλητων πληθυσμών με διαφορετικές και μη αναγνωρίσιμες πολιτισμικές παραδόσεις²⁰.

Μακριά από την πατρίδα και τον πολιτισμό τους, από το ένα μέρος προσπαθούν να επιβιώσουν αφομοιώνοντας όσο πιο γρήγορα μπορούν συμπεριφορές που τους εξομοιώνουν με τους άλλους συμπολίτες, και από το άλλο προσπαθούν να κρατήσουν τη συνοχή τους και τις πολιτισμικές αξίες τους κατοικώντας ο ένας κοντά στον άλλο, στις υποβαθμισμένες συνοικίες της Αθήνας.

Παρουσιάζεται έτσι μια εικόνα πολυδιάσπασης των λαϊκών στρωμάτων που οξύνει τις σχέσεις μεταξύ των νεοπαγών «εθνικών ομάδων». Στο απρόσωπο και απόξενο περιβάλλον της σύγχρονης μεγαλούπολης σε κεντρικό και ευπρόσωπο δρόμο η μεσημεριανή ησυχία μπορεί να αναστατωθεί από τις κραυγές διεκδίκησης ενός

άντρα: «μωρή πουτάνα, μη στέλνεις αναπάντητες. Εμένα θέλει, είσαι γριά, θα σε πάω στην αστυνομία». «Λες ψέματα, εγώ δεν έστειλα κανένα μήνυμα». Οι κραυγές εκτοξεύονται από τις βεράντες αντικριστών ρετιρέ. Και οι δύο γυναίκες μετανάστριες από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Το ίδιο υβρεολόγιο καθώς επαναλαμβάνεται χτυπά στα κλειστά πατζούρια της μπαλκονόπορτας, ταράζοντας τον ύπνο της κεντρικής και καθησυχασμένης γειτονιάς. Τα άλλα, τα αγριότερα, συμβαίνουν σε άλλες γειτονιές. Ένα είναι γεγονός:

Οι Έλληνες χωρικοί που κατέκλυσαν τις φτωχικές συνοικίες μετά τον πόλεμο, οι επαναπατριζόμενοι από τις βιομηχανικές χώρες Έλληνες μετανάστες και οι μετανάστες των ασύμμετρων πολέμων των τελευταίων χρόνων υποβάλλονται με διαφορετικό τρόπο στις ίδιες διαδικασίες προσαρμογής και επιβίωσης. Η μεταβιομηχανική κοσμοοικονομία δεν χρειάζεται μόνο τα εργατικά τους χέρια αλλά ακόμη περισσότερο την αγοραστική τους δύναμη, τους χρειάζεται ως καταναλωτές, ως αγοραστές. Η *ελαχιστοποίηση* του κόστους παραγωγής και η άμεση *υλοποίηση* των κερδών, δηλαδή η πώληση των παραγόμενων προϊόντων, αυτή η βασική αντίφαση του οικονομικού συστήματος ακυρώνει και τα ελάχιστα περιθώρια δημιουργικής έκφρασης των λαϊκών στρωμάτων.

Οι *φτωχοί πολίτες* του αρχαίου Ευθύδημου είναι εδώ, απογυμνωμένοι όμως από τον παραδοσιακό τους *χρονοτόπο*. Τον στραμμένο με εμπιστοσύνη στο μέλλον, *παραγωγικό χρονοτόπο*, όπως τον συναντούμε στον πολιτισμό που μας κληροδότησαν.

Σημειώσεις

1. «Η εθνική ομάδα» ως πολιτισμική μονάδα μαζί με τη «φυλή» (ομάδα με αδιάσπαστη γενετική συνέχεια) και το «έθνος» (ομάδα με ιστορική και κοινωνικοπολιτική συνοχή) συνιστούν «τρόπους κατασκευής της έννοιας του λαού, τρόπους να ανακαλύπτουμε το παρελθόν και συγχρόνως πολιτικά φαινόμενα του παρόντος». Βλ. Ιμ. Βαλλερστάιν, «Η οικοδόμηση των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνισμός» στο Ετ. Μπαλιμπάο/Ιμ. Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, μτφρ. Άγ. Ελεφάντης/Ελ. Καλαφάτη, Αθήνα, Πολίτης, 1991, σ. 120.

2. «Πες μου, Ευθύδημε, πραγματικά, όπως ακούω, έχεις συγκεντρώσει πολλά συγγράμματα ανδρών που φημίζονται ότι υπήρξαν σοφοί;» ρωτά ο φιλόσοφος τον νεαρό Ευθύδημο, για να πάρει την καταφατική απάντηση: «Ναι, μα τον Δία, Σωκράτη, κι ακόμη βέβαια συγκεντρώνω, ωσότου αποκτήσω όσο μπορώ περισσότερα», Ξενοφάντος *Σωκράτης. Απομνημονεύματα*, βιβλίο Δ, μτφρ. Θ. Μαυρόπουλος, Ζήτρος, 2007, σ. 409.

3. Ο Σωκράτης προχωρεί τη συζήτηση για τους *φτωχούς πολίτες* ακόμη πιο πέρα, ρωτώντας το νεαρό αν γνωρίζει ποιοι είναι πλούσιοι, οπότε με δείκτη όχι την έλλειψη, την επάρκεια ή την υπεράρκεια των αγαθών αλλά τη χρήση τους ο αρχαίος σοφός θέτει στον Ευθύδημο τη διλημματική κατάφαση «Λοιπόν, αν έτσι βέβαια έχουν τα πράγματα, θα κατατάξουμε τους “τυράννους” στο δήμο και όσους έχουν λίγα, αν τα οικονομούν σωστά, στους πλούσιους». Φυσικά ο νεαρός Ευθύδημος

ωθείται να ομολογήσει «σκέφτομαι μήπως είναι πολύ καλό να σωπαίνω, διότι κινδυνεύω ειλικρινά να μην ξέρω τίποτε», Ξενοφώντος, *Σωκράτης*, ό.π., σ. 431.

4. Μπαλιμπάο/Βαλλερστάιν 1991, ό.π., σ. 119.

5. Α. Γκράμισι, *Οι διανοούμενοι*, μετφρ. Θ.Χ. Παπαδόπουλος, Στοχαστής, 2005, σ. 55.

6. Ωστόσο ο ίδιος συγγραφέας δίνει και μια άλλη διάσταση για τη σχέση τής ελίτ της εποχής με τους *φτωχούς πολίτες*. Στην πολύβουη Αντιόχεια του 381 μ.Χ. η συνάφεια φτωχών και πλουσίων ήταν συνήθης και αναγκαία. Κι εδώ τα εργαστήρια των αστικών επαγγελματιών προσφέρονται για τέτοιες συναντήσεις: «Βαρύς εγώ;» διαμαρτύρεται ο Λιβάνιος. «Τι ακούς να λένε στα εργαστήρια απ' όπου περνά; Δεν λένε ότι είμαι μετριόφρων και προσιτός; Ότι ανταποδίδω ευγενικά τους χαιρετισμούς ακόμη και στους πιο φτωχούς; Υπάρχει κανείς που έχει την απαίτηση να θεωρείται ανώτερος απ' τους άρχοντες και τους ισχυρούς τη στιγμή που ο ίδιος θεωρεί, όπου μπορεί, τον εαυτό του ίσο με τους φτωχούς;» Λιβάνιος, *Υπέρ των ελληνικών ναών*, απόδοση: Γ. Αβραμιδής/Στ. Μητσάκα, Θεσσαλονίκη, Ψύραθεν, 1998, σ. 127.

7. Το Χρυσόβουλον Α' είναι δημοσιευμένο από τον Π. Αραβαντινό στη *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β', Κουλούρα, 2004, σ. 300.

8. Ανώνυμου του Έλληνο, *Ελληνική νομαρχία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Ε. Γ. Βαγιωνάκης, 1948, σ. 99, 101.

9. «Η έννοια του λαού», σημειώνει ο Βαλλερστάιν, «είναι η μείζων θεσμική κατασκευή του ιστορικού καπιταλισμού. Είναι ένα βασικό στήριγμα το οποίο, γι' αυτόν το λόγο, αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σπουδαιότητα όσο το σύστημα πύκνωνε. Με αυτή την έννοια ο "λαός" μοιάζει με την έννοια του "κυρίαρχου κράτους", βασικό στήριγμα επίσης που δεν σταμάτησε να αποκτά σπουδαιότητα» Μπαλιμπάο/Βαλλερστάιν 1991, ό.π., σ. 129. Ο λαός ως γενική έννοια διαλέγεται και διαπλέκεται με μερικότερες' στο πολιτικό πεδίο με την πάντοτε επίμαχη έννοια *τάξη* και στο πολιτισμικό με τους *φτωχούς πολίτες*. Δεν είναι χωρίς νόημα το γεγονός ότι και ο νεολογισμός *folklore* έχει ως πρώτο συνθετικό τον *επιμερισμένο* όρο *folk*.

10. «Στην περίπτωση των εθνικών σχηματισμών το φαντασιακό στοιχείο που εγγράφεται στο πραγματικό είναι ο λαός [...] το κύριο λοιπόν πρόβλημα είναι η παραγωγή του λαού. Πιο σωστά: Πώς ο λαός *αναπαράγεται* *αενάως* ως εθνική κοινότητα; Ή ακόμη, το πρόβλημα είναι να δημιουργηθεί ένα αποτέλεσμα ενότητας χάρις στο οποίο ο λαός θα εμφανίζεται στα μάτια όλων "ως λαός" δηλαδή ως η βάση και η καταγωγή της πολιτικής εξουσίας». Ε. Μπαλιμπάο, «Η μορφή Έθνος: ιστορία και ιδεολογία», Μπαλιμπάο/Βαλλερστάιν 1991, ό.π., σ. 144.

11. Ανάλυση και επανακαθορισμός της πολλαπλής δυναμικής των όρων στις συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού, βλ. Μπαλιμπάο/Βαλλερστάιν 1991, ό.π.

12. Βαλλερστάιν 1991, ό.π., σ. 129.

13. Άξια λόγου είναι η εκδοχή ότι οι κοινωνικές διακρίσεις είναι νομιμοποιημένες ουρανόθεν: «Οι κοινωνικές τάξεις», γράφει ο Γερμανός λαογράφος Bausinger, «αντιλαμβάνονταν την υπόστασή τους όχι μόνο στο πλαίσιο της ιεραρχίας υψηλού - χαμηλού, αλλά ταυτόχρονα και στο πλαίσιο μιας ασφαλούς αυτοτέλειας που τελικά οριζόταν από τον Θεό», Herman Bausinger, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, πρόλογος: Μ. Γ. Μερακλής, μετφρ. Μ. Καπλάνογλου/Α. Κοντογιώργη, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 184. Αυτό θεωρείται δεδομένο, χωρίς να διερευνώνται οι όροι κάτω από τους οποίους τα αναγράφητα κοινωνικά στρώματα εξωθούνται σε τέτοιες πεποιθήσεις. λ.χ. με ποιους μηχανισμούς πίεσης (απειλές για μεταθανάτιες ή και εγκόσμιες τιμωρίες, αφορισμοί κ.λπ.) οι κυρίαρχες θρησκευτικές κοσμοθεωρίες ελέγχουν το νου και τον ψυχισμό ή εξαναγκάζουν σε συνομολόγηση αυτούς που ακούνε τις Γραφές ή τις διαβάζουν *ad alta voce*.

14. Bausinger 2009, ό.π., σ. 178.

15. Ο Γερμανός λαογράφος προχωρεί στην αναθεώρηση του ερευνητικού πεδίου της επιστήμης που υπηρετεί, αφορμώμενος από ένα λεύκωμα φωτογραφιών ενός δρόμου μιας λαϊκής συνοικίας της Κολωνίας του 1958, και συγκεκριμένα από μια πρόταση του κειμένου του συγγραφέα Η. Böll,

που συνοδεύει το λεύκωμα, την εξέψ: «Οι δρόμοι αυτοί μπορούν να ζουν μόνο ως σύνολο, όχι τμηματικά. Είναι σαν αποικίες φυτών που τρέφονται από μυστικές ρίζες, σ' αυτούς ζει ακόμη ο αρχέγονος, περήφανος, απρόσιτος και πιστός στους νόμους του λαός». Ο λαογράφος σχολιάζει: «Ωστόσο αυτές οι λέξεις δεν είναι ειρωνικές, παρά ομολογούν με ειλικρίνεια την πίστη σε τέτοιους δρόμους» ή «Όπως και οι φωτογραφίες, έτσι και τα λόγια του Böll αποδεικνύουν ότι η αγάπη και η αφοσίωση του καλλιτέχνη μπορούν να αντλήσουν ακόμη και από τη σκληρή πραγματικότητα όμορφα και ιδιαίτερα ανθρώπινα πορτρέτα. Εκτός αυτού η ποιητικότητα της ανέχειας έχει μακρά λογοτεχνική παράδοση», Bausinger 2009, *ό.π.*, σ. 10.

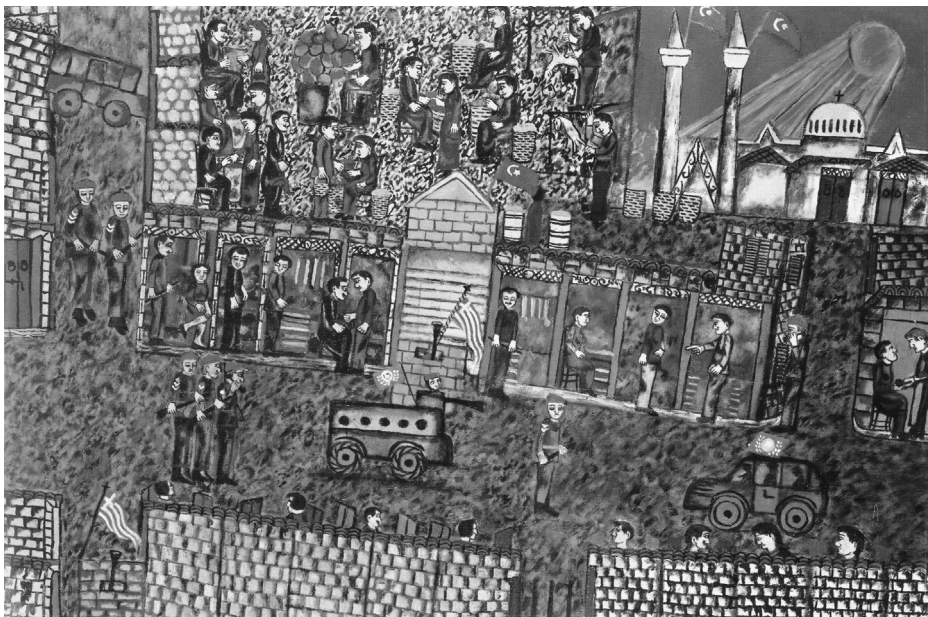
16. Bausinger 1991, *ό.π.*, σ. 182.

17. Η χρήση εκ μέρους των λαϊκών στρωμάτων τεχνολογικών αγαθών, κοινόχρηστων (π.χ. μέσα μαζικής μεταφοράς) ή των ιδιωτικής χρήσης (ηλεκτρικές και ηλεκτρονικές συσκευές, λ.χ. τηλεόραση, υπολογιστές, κινητά κ.λπ.) συνιστούν ισότιμη συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων στον ενιαίο αστικό πολιτισμό. Από το άλλο μέρος η εκ των άνω αναβίωση του λαϊκού εθιμικού της ταξικής αγροτικής κοινωνίας κ.λπ. συνιστά τεκμήριο της κατάργησης των ορίων μεταξύ των δύο παραδόσεων, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

18. «Η γενίκευση της εκπαίδευσης», σημειώνει ο Ε. Μπαλιμπάρ, «στον σύγχρονο καπιταλισμό απέβη όχι μόνο “αναπαραγωγική” αλλά “παραγωγική” των ταξικών διαφορών. Η επέκταση του σχολείου λειτουργεί συγχρόνως ως μέσον επιλογής στελεχών και ως ιδεολογικός μηχανισμός ικανός “τεχνικά” και “επιστημονικά” να εμφανίζει τις κοινωνικές διακρίσεις ως φυσικές, ιδιαίτερα τη διάκριση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας ή τη διαίρεση ανάμεσα στην εργασία εκτέλεσης και την εργασία πλαισίωσης» Μπαλιμπάρ 1991, *ό.π.*, σ. 24.

19. Πρόκειται για τον τίτλο του πρώτου κεφαλαίου με το οποίο ο Claude Lèvi-Strauss μας εισάγει στον θαυμαστό κόσμο του βιβλίου του *Ο μύθος του Λύγκα*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1994.

20. Πρόκειται για το κεφάλαιο των ετεροεθνών και ετερόδοξων μεταναστών που προκαλούν άλλου είδους κινητικότητα στην αναδιάταξη των ιθαγενών «εθνικών ομάδων» καθώς «οι ίδιες οι κατηγορίες της μετανάστευσης και του μετανάστη επικαλύπτουν ένα άλλο παράδοξο. Είναι κατηγορίες ενοποιητικές και συνάμα διαφοροποιητικές. Αφομοιώνουν σε μια κατάσταση ή σε έναν ενιαίο τύπο “πληθυσμούς” που η γεωγραφική τους προέλευση, η ιδιαίτερη ιστορία τους (και επομένως η κουλτούρα και ο τρόπος ζωής τους), οι συνθήκες εισόδου τους στο εθνικό έδαφος και το νομικό τους καθεστώς είναι εντελώς διαφορετικά». Ε. Μπαλιμπάρ, «Ρατσισμός και κρίση», Μπαλιμπάρ/Βαλλεοστάιν 1991, *ό.π.*, σ. 332. Γενικότερα βλ. Mike Davis, «Ο πλανήτης των παραγωγούπων. Αστακή ανέλιξη και άτυπο προλεταριάτο», *New Left Review*, επιλογή άρθρων, μτφρ. Κ. Ράπτης, Αθήνα, Άγρα, 2006, σ. 183, κ.ε.

Μιχάλης Κκάσιος, Η πράσινη γραμμή Λευκωσίας, 1964.